

Vita B. Marg. = Vita Beate Margarite de Ungaria ordinis predicatorum. Kiad. BÖLE KORNÉL. In: Uő, *Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda*. A Szent István Akadémia hittudomány-bölcséleti osztályának felolvasásai 3/1. Budapest, 1937. 17–43.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

BODA ISTVÁN KÁROLY
Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nem a magyar *bánt* került az ólengyelbe? – 1. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Új magyar etimológiai szótár (= ÚESz.)¹ céljai közé tartozik, hogy elődeinél (TESz., EWUng.) hangsúlyosabban jelenítse meg a magyar nyelv szóátadáói szerepét. A szótáron dolgozó csoport tagjaként kutatói érdeklődésem mellett ezért is kísértem nagy figyelemmel 2012. szeptember 18-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén NÉMETH MICHAEL előadását. Ez az előadás azután írott változatban, kétrészes tanulmányként „Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?” címmel a Magyar Nyelvben is megjelent (Magyar Nyelv 110. 2014: 47–55, 160–168; a továbbiakban: NÉMETH 2014).

A NÉMETH által elmondottakról már a fejtegetés közben egyes vélemény alakult ki bennem. Az előadást követő vitában – a dolog természetéből adódóan rögtönzött – hozzászólásomban igyekeztem megfogalmazni a kifogásaimat. Most is ezt szeretném megtenni a szóbelivel lényegében megegyező írott változatot részletesebben és összeszedettebben kommentálva, nagyobb nyilvánosság előtt.

2. Hozzászólásomat dicsérettel kell kezdenem. NÉMETH MICHAEL elemzését szokatlan, ma szinte meglepő alaposág, a tények tisztelete, sokrétű feltárásuk és megvilágításuk, gondos, igényes mérlegelésük jellemzi. Hozzáteszem, hogy mindebben itthonról nézve irigylésre méltó segítségére van a lengyel történeti lexikográfia, ott ugyanis – erre a tanulmány beszédes bizonyíték – egy-egy évszázad szótörténeti anyagát részletesen bemutató szótárak készültek és készülnek. NÉMETHben pedig megvan a kellő tájékozottság és késztetés arra, hogy éljen a gazdag forrásanyag kínálta lehetőségekkel.

Mindezt tapasztalva és elismerve határozottan furcsállom azt, ahogyan NÉMETH MICHAEL az elénk tárt részletek némelyikét súlyozza, bizonyos lehetőségeket pedig elvet vagy nem ismer fel. Véleményem szerint így olyan végkövetkeztetésre jut, amely valószínűleg téves.

NÉMETH gondolatmenetét csak dióhéjban ismertetem; úgy gondolom, ennyi is elég ahhoz, hogy megjegyzéseket fűzhessenek kulcsszerepű részleteihez. A szerző gondos szemlélének köszönhetően tanulmánya szakirodalmi háttérének a bemutatását is mellőzhetem.

3. Az etimológiai szakirodalom általában azt vallja, hogy a lengyel (régi nyelvi és nyelvjárási) *bantowac* – több más szláv nyelvnek, valamint a romának a megfelelő igéjével együtt – a magyar *bánt* átvétele; a magyar → lengyel irányú szóátadási folyamatban (keleti)

¹ A munka GERSTNER KÁROLY vezetésével az OTKA K 83540-es számú projektjeként folyik. Cikkem megírását is ez a projekt támogatta.

szlovák közvetítés is lehetséges. E hagyományosnak nevezhető nézet szerint a lengyelben egyetlen *bantować* ige élt és él, több jelentésben, jelentésárnyalatban, vagyis ez a vélemény a szó poliszémiájával számol.

Ezzel szemben NÉMETH MICHAŁ – a DE VINCENZ – HENTSCHEL szerzőpárosnak a lengyel írásbeliség és köznyelv német jövevényeit bemutató szótára (DE VINCENZ, ANDRZEJ – HENTSCHEL, GERD, Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Studia Slavica Oldenburgensia 20. BIS-Verlag, Oldenburg, 2010. [http://\[-\]diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp](http://[-]diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp) [2015. 04. 13.]) nyomán, de az ottani ötletet finomítva, kiegészítve – a ’büntet, elítél’ jelentésű ólengyel *bantować* igét német (felső-szász középfelnémet) eredetűnek tartja. Ezzel egyben el is különíti a későbbi-mai *bantować* ’nyugtalanít, zaklat stb.’ igétől; ez az utóbbi szerinte a 17. század óta dokumentálható, dél-lengyelországi nyelvjárásokban ma is élő (és talán [keleti] szlovák közvetítéssel átvett) magyar jövevényt, természetesen a *bánt* igéből való. A két *bantować* megkülönböztetésével persze nem lehet közöttük poliszémia; sőt NÉMETH logikusan mutat rá arra, hogy homonímia sem, hiszen sohasem voltak szinkrón kapcsolatban: a ’büntet’ jelentésű eltűnt addigra, amikor a ’nyugtalanít, zaklat’ jelentésű megjelent.

Melyek azok az érvek, amelyek NÉMETH MICHAŁ szerint az ólengyel *bantować* magyar származása ellen szólnak? – Az első helyen a szóföldrajzot említtem. Az ólengyel szó magdeburgi városi iratok lengyel fordításában bukkan fel, míg a későbbi-mai magyar jövevénytől dél-lengyelországi nyelvjárásokhoz kötődik. – Az ólengyelben az ige, pontosabban annak a (főnevesült) melléknévi igeneve, jogi terminusként szerepel (’elítél, száműzött’-féle jelentéssel), viszont sem a dél-lengyelországi *bantować*, sem pedig a magyar *bánt* nem ilyen. – Az ólengyel *bantowan* igenév alapján a korabeli ige német ’büntet, elítél’ jelentése következtethető ki, míg a magyar *bánt* ugyanilyen jelentése nem igazolható. – NÉMETH gondolatmenetéből kitűnik, hogy szerinte túl nagy az időbeli távolság a biztosan magyar jövevény dokumentálhatósága (a 17. század eleje) és az ólengyel adatok (a 15. század utolsó negyede) között.

Mi szól a középfelnémet (felső-szász) → ólengyel irányú szóátadás mellett? A lengyelre fordított iratok forrásnyelve, továbbá persze mindaz, ami a magyarból való származtatás ellen vall.

Ugyanakkor NÉMETH MICHAŁ a németből való eredeztetés nehézségeire is felhívja a figyelmet, korrekt módon és alapos elemzéssel. – Gondot okoz az ólengyel ige(név) *t* elemének magyarázata. Az adott korban ugyanis a német *bannen* ’bíróság elé állít, büntetés terhével megtölt’ erős igeiként viselkedett, azaz nem *gebannt*, hanem *gebannen* volt a melléknévi igeneve. Ebből következően az ólengyel *t* német előzménye hiányozna. NÉMETH ezt a nehézséget egy az írásbeliségből ki nem mutatható felső-szász **gebannt* igenévnek a feltevésével igyekszik megoldani. – Talán még kellemetlenebb akadálya a németből való származtatásnak az a kérdés, hová lett a lengyel igenév elejéről a német *ge* elem. Igaz, a magánhangzó kiesése nem szokatlan, a szókezdő *g* mássalhangzóé viszont példátlan (l. NÉMETH 2014: 160). NÉMETH a középfelnémet és az ólengyel szókezdetnek az eltérését az átvétel ’tudós’ voltával próbálja megindokolni, láthatólag csak jobb híján. – Nehézséget okoz továbbá az is, hogy az ólengyel *bantować* ’lenne az egyetlen olyan német jövevényige, melyet igenévből képeztek volna tovább lengyel nyelvi talajon. [Bekezdés.] Emellett jogos lehet a kérdés, hogy vajon miért csak a *ge*- prefixum leválasztására került sor, míg az ige-neves *-t* megmaradt. A német ige meghonosodásának folyamata úgy lenne a logikusabb,

ha először a ném. *bannen* kerül átvételre, de ekkor a várt lengyel alak minden kétséget kizáróan **banować* lenne, *-t- nélkül*” (i. m. 162). A probléma megoldását NÉMETH kontaminációs lehetőségek felvetésével kíséri meg, de közülük jó esélyűnek csak az *ochtowan* ’jogfosztott, száműzésre ítélt’ szóalakkal való keveredést tartja.

Az érvek és ellenérvek felsorakoztatása után NÉMETH MICHAŁ – a nehézségeket is felismerve és elismerve – végkövetkeztetésként az ólengyel szó magyar származásával szemben német eredetére voksol.

De vajon teljes-e az érvek listázása, megfelelő-e a súlyozásuk, tehát helyes-e a következtetés? Szerintem nem az.

4. NÉMETH MICHAŁ mérlegének az egyik serpenyőjéből hiányoznak azok az érvek, amelyek azt a feltevést támogatják, hogy az ólengyel *bantować* ugyanaz, mint a későbbi-mai magyar jövevényszó, vagyis a magyar *bánt* ige már az ólengyelbe bekerült. (Hozzáteszem: a szóátadási folyamatban természetesen nem tagadom a keleti szlovák közvetítés lehetőségét, de most nem ez a kulcskérdés, így a továbbiakban nem említem.)

Nézzük tehát, mi szól az ólengyel ige magyar származása mellett! – Egyrészt természetesen mindaz, ami a német eredeztetéssel szemben felhozható. – Másrészt a későbbi-mai *bantować* pusztá léte és magyar eredete. Ez a 17. század óta dokumentált jövevényige arra serkenti a kutatót, hogy próbálja meg korábbi átvételét igazolni, hiszen alakilag nem különbözik az ólengyel igétől, ráadásul (ahogy elemzésének több pontján NÉMETH is elismeri, lásd például 2014: 51) „a ’büntet, elítél’ és a ’zavar, háborgat’ közötti jelentésbeli különbség sem tekinthető első ránézésre nagynak”. Igaz, NÉMETHnek ez a megjegyzése azt sugallja, hogy az „első ránézés” csalóka lehet. Vele szemben azonban úgy gondolom, hogy a kétféle jelentés kapcsolata valóban fennáll, csak másképpen kell közelíteni hozzá, mint ahogy ő teszi.

Abban NÉMETHnek tagadhatatlanul igaza van, hogy „a m. [= magyar] *’elítél, büntet’ jelentést nem lehet filológiaiilag kimutatni” (i. m. 53). Önmagában logikusnak látszik tehát az a gondolatsor is, amelyet egészében célszerű idéznem ahhoz, hogy világossá váljék: valószínűleg akkor járunk jó úton, ha a visszájára fordítjuk: „A magyar *bánt* előbukkanása magdeburgi városi dekrétumok lengyel fordításaiban egy teljesen más jelentésben azért is meglepő lenne, mert a későbbi időszakban a szó a magyaréval nagyjából megegyező jelentésben van használatban. Ha ezt továbbgondoljuk: amennyiben mindkét[féle] jelentést a magyarból vezetnénk le, meglehetősen bonyolult szemantikai fejlődést kellene feltételeznünk, hogy megmagyarázhassuk a ’büntet’ → ’zaklat’ jelentésváltozást lengyel nyelvi talajon. Másképpen fogalmazva: pont az ellenkezőjét kellene megmagyaráznunk annak, ami logikus lenne a magyar *bánt* átvétele esetén. Nehéz a kétszeres átvétel mellett is érvet találni, hisz a magyarban nem találjuk a ’büntet’ jelentést” (i. m. 55).

Mind a ’büntet’ → ’zaklat’ jelentésváltozásnak, mind a magyarból való kétszeres átvételnek a feltételezése szerintem is téves vágány, hiszen a magyar *bánt* ’büntet, elítél’ jelentése valóban nem igazolható. De mi akadályoz meg bennünket abban, hogy fordítsunk egyet NÉMETH gondolatmenetén, és olyan jelentésváltozást tegyünk fel a *l e n g y e l b e n*, amely természetesen illik a magyarból való átvételhez, vagyis miért ne számolhatnánk a *l e n g y e l b e n* ’nyugtalanít, zaklat’ → ’büntet’ irányú jelentésváltozással? – Úgy vélem, NÉMETH hibát követ el azzal, hogy fel sem teszi ezt a kérdést. Mi lehet az oka annak, hogy mellőzi? Ezt persze biztosan nem tudhatom. Nem hinném, hogy magát a metonimikus ’zaklat’ → ’büntet’ változást lehetetlennek tartaná, hiszen az imént idézett

gondolatsorában tulajdonképpen ezt mondja logikusnak. Inkább az lehet rá a magyarázat, hogy túlságosan is tiszteli a jelentések dokumentáltsági sorrendjét és írásbeli felbukkanásuk időbeli különbségét. A dokumentált szótörténet vallomását természetesen nem szabad indokolatlanul félredobni, de a jelentőségének az eltúlzásától is óvakodni kell.

Ezen a ponton érdemes bevonni az elemzésbe a *bantować* igének azt az 1519-es adatát, amelyet NÉMETH a tanulmányának több helyén is említ, és amelynek a szöveggörnyezetét így fordítja magyarra: 'Így hát ezeknek az erdőöröknek az igaz embereket sem elfogniuk, sem bántaniuk, sem zavarniuk, sem azokat meglopniuk nem szabad' (i. m. 49). NÉMETH-től ugyanott azt is megtudhatjuk, hogy a 16. századi lengyel nyelv szótára ebből az egyetlen adatból három jelentést is elvon: 1. 'üt, testileg bántalmaz'; 2. 'zaklat'; 3. 'büntet'. Hogy ennek a „bőkezű” megoldásnak mi lehet a lexikográfiai háttere, azt NÉMETH valószínűleg jól sejtí (i. m. 50), de erre most nem fontos kitérni. – A lényegét illetően abban egyetérthetünk NÉMETH-tel, hogy „a szóban forgó mondat alapján a szó jelentését nem is lehet pontosan meghatározni” (i. m. 49). Azt a véleményét azonban nem osztom, hogy „Az ige szemantikai körének ilyen módon történő kibővítése az 1. és 2. jelentéssel, az ólengyel adatok alapján meghatározható pontos jelentéshez [ti. a 'büntet'-hez] képest [...], filológiai szempontból megalapozatlannak tűnik” (i. h.). Szerintem a szótár megoldásával „csupán” annyi a baj, hogy a három jelentést biztosként, nem pedig bizonytalanként (kérdőjellel) vonja el. Az idézett szöveggörnyezetet olvasva megállapíthatjuk, hogy elvileg valóban mindhárom jelentés beleillik; csak azt nem tudhatjuk, hogy a szöveg megfogalmazója a három lehetőség közül melyikre gondolt. Vitathatósággal van tehát dolgunk, nem pedig abszolút homállyal. Az 1. és a 2. jelentés felvétele egyáltalán nem önkényes, csak a bizonytalanság kérdőjele nélkül túlságosan merész. Véleményem szerint egyébként – erdőörökről lévén szó – az 1. és a 2. értelmezésnek legalább akkora az esélye, mint a 3.-nak. NÉMETH tehát módszertani hibát követ el azzal, hogy az 1519-es adatot szinte kizárja etimológiai elemzéséből. Az 1. vagy a 2. jelentéssel tényleg nem számolhatunk biztosként, de komolyan vehető lehetőségként kellene gondolni rájuk. Ha legalább ilyen súllyal elfogadjuk őket, abból az következik, hogy a magyar jövevényszó adatoltsága (ismétlem: nem biztosan, de reális lehetőségként) a NÉMETH által elismertnél száz évvel korábbra kerülhet; ezzel pedig időben olyan közel jutnánk a magdeburgi iratok ólengyel fordítási adataihoz, hogy megszűnne azok magyar származtatásának kronológiai akadályai és vele együtt a lengyelbeli 'bántalmaz; zaklat' → 'büntet' jelentésváltozással kapcsolatos adatolási gond is. – Említésre méltó az is, hogy az 1519-es adat jelentésének vitathatósága beszédes bizonyíték a 'bántalmaz; zaklat' és 'büntet' jelentések egyáltalán nem nagy távolságára.

Akkor sem kell azonban lemondanunk a 'zaklat' → 'büntet' jelentésváltozás feltételezéséről és vele az ólengyel ige magyar eredeztetéséről, ha az 1519-es adatnak 'büntet' jelentést tulajdonítunk, azaz jogi terminusként kezeljük. Természetes ugyanis, hogy egy jogi szakszó sokkal könnyebben bekerülhet az írásbeliségbe, mint egy nem különösebben elterjedt nyelvjárási elem a maga hétköznapi jelentéseiben. Arra gondolok tehát, hogy a magyar *bánt* korán, még az ólengyel periódusban *bantować* alakban és 'zaklat'-féle jelentésben került át a lengyelbe, de ott ebben a jelentésben (és a vele közeli rokon jelentésárnyalatokban) akár hosszasan is lappanghatott a szóbeliségben, mielőtt az írásbeliségben felbukkant. Ezzel szemben az eredetiből metonímiával kialakult 'büntet' jelentésben a *bantować* könnyebben, így korábban vált az írásbeliség elemévé.

Valószínűnek tartom, hogy a *bantować* mint lexéma a magdeburgi iratok ólengyel fordításában is magyar jövevényszónak minősíthető, az azonban nem zárható ki, hogy a 'büntet, elítél' jelentést a középfelnémet *bannen* hatására nyerte el, vagyis a 'zaklat' → 'büntet' jelentésváltozást illetően német befolyásra is érdemes gondolnunk. NÉMETH elemzéséből úgy látom, hogy a *bantować* későbbi történetére a 'büntet' jelentés már nem volt jellemző, így akár úgy is minősíthető, mint (német szemantikai hatást tükröző) fordítói terminusalkotási kísérlet, amely nem vált állandósult elemmé.

Az ólengyel ige magyar származtatásában az egyetlen igazán kényes pontnak a szóföldrajzi különbséget tartom. Csupán feltételezéssel lehet megkísérelni az áthidalását. Arra gondolhatunk, hogy a magdeburgi iratok fordítói között volt olyan, aki Dél-Lengyelországból származott, vagy valamilyen ottani kapcsolata révén ismerte a 'zaklat'-féle jelentésű *bantować* tájszót, a fordításban pedig (német hatásra vagy anélkül) 'büntet' jelentésű terminust hozott létre belőle.

5. NÉMETH MICHAEL a publikált változat címében ezt a kérdést teszi fel: „Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?” (i. m. 47). Aligha ez a megfelelő kérdés, hiszen a *bánt* igének mindenképpen egy etimológiai megfelelője van a lengyelben: akkor is, ha hiszünk az ólengyel szó elkülönítésében és német származásában, és akkor is, ha nem. Ettől függetlenül a tanulmány mindenképpen méltó a figyelemre: a konkrét vizsgálatot és annak szemléleti-módszertani oldalát, erényeit és hibáit tekintve egyaránt.

Hozzászólásom címének én is kérdést választottam: „Nem a magyar *bánt* került az ólengyelbe?” Azt hiszem, a címben ez a helyénvaló kérdés. Menet közben így is módosíthattam volna: „Melyik az ólengyel *bantować* meggyőzőbb származtatása: a német vagy a magyar?” Szerintem a magyar.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

SZEMLE

Magyar generatív történeti mondattan

Szerk. É. KISS KATALIN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. *Studia Linguistica Germanica*
Bd. 110., 309 lap

1. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával megjelent kötet egy 2009 és 2013 között futó OTKA-projektum (Magyar generatív történeti szintaxis, OTKA NK 78074) munkálatainak eredményeit mutatja be. Mint a Bevezetésből megtudhatjuk, a könyv célja „a magyar mondatszerkezet és szintagmaszerkezet változásainak bemutatása, a mondattani változások mozgatórugóinak, a változások mikéntjének feltárása” (11). Igazán alaposan az ómagyar kor második felének és a középmagyar kor korai szakaszának nyelvhasználatát vizsgálták (azaz a 12. század végétől a 16. század végéig tartó időszakot), de mivel az elemzett jelenségek előzményei gyakran a korai ómagyar korra vagy éppen az ősmagyar korra nyúlnak vissza, rekonstrukciók segítségével néha nyelvünknek